

Toponímia urbana històrica de Xàtiva

AGUSTÍ VENTURA I CONEJERO
CRONISTA OFICIAL DE XÀTIVA

1) Documentació*

El present estudi és una reflexió sobre el llibre que estem preparant de la toponímia urbana i rural de Xàtiva, basat sobretot en la Documentació de Clergat i "Propiedades antiguas", que es troba a l'Arxiu del Regne de València, procedent de la Desamortització dels bens eclesiàstics. En la major part es tracta de censals, que en indicar la propietat sobre la qual estan carregats donen molta informació sobre la toponímia tant urbana com rural. A més d'això tenim les més antigues referències que ja apareixen en el Llibre del Repartiment, les llistes antroponímiques dels morabetins, agrupades per parròquies, i la documentació de l'Arxiu de la Corona d'Aragó de Barcelona i dels arxius municipal i de la Seu de Xàtiva. Les nòmines més antigues de ciutadans de Xàtiva, que són el Repartiment i els morabetins ens mostren Xàtiva dividida en tres parròquies cristianes, més la moreria i la jueria. El morabetí era un llibre on es feia constar cada set anys els qui pagaven aquest impost, mentre que els moros pagaven el besant. Aquest document, quan és nominal, serveix per a conèixer els noms i llinatges de la ciutat. El més antic conegut és de 1373, però es refereix a tot el Regne (ARV, MR, 10.866), però els més interessants per al nostre objectiu són els de 1408 (ARV, MR, 11.802) i el de 1421 (ARV, MR, 11,780), i el de 1448 (ARV, MR, 3033), que dona els besants de la Moreria i els veïns dels obradors del Carrer de la Corretgeria: aquests tres donen prou informació sobre els llinatges de la ciutat i de les alqueries del terme i de la moreria, però dissortadament no és costum encara designar els carrers, on vivien sinó solament cadascuna de les tres parròquies.

* Bàsicament la secció de Clergat de l'Arxiu del Regne de València, completat amb el llibre del Repartiment i documentació de l'ACA de Barcelona, i l'Arxiu Municipal.

2) El concepte de la ciutat en Sant Agustí

2.1 La capital de la regió del Regne del Sud del Xúquer

Convindria prèviament fer algunes consideracions sobre quina idea tenien de la ciutat en distintes èpoques de la nostra cultura occidental:

2.1.1 Ja per als antics grecs i romans, la “polis”, la ciutat era comparable a un cos humà, amb un cap o centre que regeix, on està el poder municipal o religió, i el Forum o mercat, i una perifèria o braços, on s'agrupen els professionals que atenen cadascuna de les activitats necessàries per a que el ciutadà veja ateses totes les demandes. En la “Ciutat de Déu” de Sant Agustí (llibre II, cap 21), citant un passatge de la República de Ciceró, podríem trobar una idea filosòfica sobre com entenien els antics la ciutat, com una suma de diferents parts, que es coordinen per aconseguir la felicitat del ciutadà:

“Com en les lires i flautes i en el mateix cant i veus s’ha de guardar un cert concert de part dels sons distints, el qual si s’altera o discrepa no pot ser aguantat per les orelles instruídes, i no obstant aquest concert esdevé concordant i congruent amb la moderació dels sons diferents; així dels estaments més alts, més baixos i mitjans, entrelaçats com sons, la ciutat forma un concert amb raó moderada per consens dels discrepans, i allò que els músics anomenen “harmonia” en el cant, és la “concòrdia” (“homònoia”, en grec) en la ciutat, el més suau i estret lligam de consistència d’una república, la qual sense la “justícia” de cap manera no pot subsistir.”

O siga que la ciutat és un compost de parts molt diferents, coordinades per la concordia i l’acord, i presidides per la justícia. Al ciutadà grec, llatí o medieval, totes les seues necessitats podien ser solucionades dins llur ciutat. D’ahí que l’ostracisme, el desterrament fora un càstig tan terrible. I passant ja al terreny concret, en les ciutats romanes el “Forum holorium” o mercat de les verdures estava en lloc diferent que el “Forum boarium”, o mercat dels bous, o els animals que es venen en viu, i en lloc apartat del “macellum” o carnisseria dels animals sacrificats. Els corretgers es trobaven en carrer diferent del que estaven els tintorers o els argenters. Aquesta distribució continua igual en les ciutats medievals, tant musulmanes com cristianes. En la Xàtiva medieval el mercat de les verdures estava en la “Plaça de les Cols”, actual mercat, mentre que la Fira o el Mercat dels animals en viu estava en la Plaça de Sant Pere, que va donar nom al barri (= Barri del Mercat), que en essència era un barri ramader o del bestiar.

2.1.2 Una característica que sí distingia les ciutats musulmanes de les cristianes a l’Edat Mitjana, com ja va remarcar Torres Balbàs (Ciudades hispano-musulmanas, 1960, I, 281) és que els carrers eren per a “estar-hi”, no per a “passar”. D’ahí que n’hi hagueren tants “darb” o carrerons sense eixida (castellà “adarbe”), en català “Atzucac o Calliçó”. El Barri xativí de les “Barreres”, com en altres llocs, pren el nom d’aquells carrers de veïns, que es podien tancar amb barreres. Potser aquest concepte estiga reflectit en el topònim “Illeta”, que sembla indicar una placeta tancada. En Xàtiva tenim ara la “Illeta de Sant Miquel”, però al segle XVIII també n’hi havia “Illeta de Sant Agustí” i “Illeta dels Sants de la Pedra”, totes elles situades a l’antiga Moreria o Jueria, com no podia ser d’altra manera. També n’hi ha a Benigànim. Els cristians, després de la reconquesta, començaren a obrir “carrers per a passar”, i anaren canviant la morfologia de la ciutat.

2.1.3 Malgrat tot hi havia un gran conservadorisme en la ciutat de Xàtiva. En principi, cal pensar que els cristians deixaren moltes coses “more sarracenorum”, segons el costum dels sarraïns, com vegem pels documents. Però encara a principi del segle XVIII, quan se li encomana al Pare Tosca uns plànols per a reconstruir la ciutat després de l’incendi de 1707, que no s’acompliran mai, s’intentava reformar l’estructura de la ciutat, que tenia uns carrers estrets i medievals. Sembla que això no ocorre més que en la Plaça de l’Espanyolet, davant el quarter de cavalleria, i solament per les necessitats de defensa, que volien deixar amplexos espais oberts.

2.1.4 Una característica també molt important és que els repobladors a la ciutat de València s’agrupaven en barris segons la seva procedència: Calataiud, Osca, Saragossa, Tudela, Tarassona, Terol, Lleida, Girona, Barcelona, Tortosa, Perpinyà, Montpeller. De la mateixa manera a Xàtiva, sembla que al barri del Mercat abundaven sobretot aragonesos i navarresos i lleidatans i potser eren més ramaders. Catalans de Tarragona i Barcelona a Santa Tecla. I al centre de la ciutat tota una barreja de professionals de totes les parts, i de Girona o Montpeller, prop sant Feliu i l’Aljama. Més a banda els jueus s’agrupaven entorn a les Santes i Sant Agustí, i els moros que eren els antics valencians a les Barreres i al Raval. I d’altra banda cada professió es concentrava en un carrer. Pellissers i corretgers donaren nom a la Corretgeria. La via dels Alatars o adrovers, devia ser una part del carrer Botigues, si pensem que aquest nom venia del grec “apotheke”, que igual pot significar “Farmàcia o botica”(i d’ahí “boticari”) o “magatzem d’alguna cosa”. I així mateix els carnisers anomenats en el Repartiment, en l’actual “Peixcateria”, i els canterers i els tintorers prop dels portals de Sant Francesc i dels Banys. Això ens remetria al concepte que els romans tenien de la ciutat com un cos humà, on cada part o membre fa la seua funció específica.

2.2 Els tres repartidors

El llibre del Repartiment manat fer pel rei en Jaume a una comissió de tres repartidors és el primer document que tenim per a conèixer la delimitació de la Xàtiva medieval. Els tres repartidors eren **Jacques Sanç**, batle, representant del braç militar o la noblesa, **Bernat de Sant Romà**, mercedari, representant del braç eclesiàstic, i **Pere Escrivà**, representant dels ciutadans. El Repartiment de Xàtiva es va acabar al febrer i març de 1248, mentre el rei en Jaume estava assetjant Llutxent, com consta en les dates de la documentació. Els cristians van ocupar la part enmurallada entre el Portal de Cocentaina i la Plaça de la Bassa, dividits en tres parròquies. La jueria estava també dins les muralles entorn a l’ermita posterior de les Santes i entorn al posterior Sant Agustí. La moreria segons l’estatut de febrer de 1251 estava fora les muralles de la part de ponent de la ciutat, encara que entorn al Convent dels Mercedaris, ja durant el segle XV n’hi hauria habitants cristians en el Barri de les Barreres, quedant el Raval com el darrer reducte dels musulmans. En el Repartiment s’hi troben unes poques referències a toponímia sarraïna, com el carrer dels Alatars, que deu ser el Carrer Botigues, i el Carrer Major d’Aziz, que és el Carrer de Montcada, i altres referències com el Portal de València, el Portal dels Banys, i el Portal de Cocentaina, com ja anirem veient en la seua descripció.

2.2.1 La ciutat de Xàtiva

El títol de “Ciutat” va ésser atorgat a Xàtiva, com a conseqüència de la seua actuació en la guerra de la Unió en juny de 1347, i va ésser ratificat diverses vegades, malgrat l’oposició de la ciutat de València, que creia veure restringits els seus privilegis. En la ratificació feta en Barcelona en 30 d’abril de 1377 se expressa clarament que tenia el títol de Ciutat des de la Conquesta, i que el rei faria el possible davant el Papa per a retornar-li el títol de Catedral. Tenim a la vista una còpia d’aquest document (ACA, Consell d’Aragó, lligall 777, exp. 14/6) on diu expressament:

“... Capsionis tempore et antea Civitas appellarentur prout per quoddam instrumentum seu Cartam Factam super redditione dictae civitatis inter illustrissimum Dominum Jacobum Regem Aragonum memorie recolende tritavum nostrum ex parte una et Alcaydium Abu Bachar, filium Alfaquí Rex (= regis) Albuhechin, filium quondam domini Xative et totam universitatem sarracenorum Xative et locorum omnium et adjacentium ex altera, nunc vidimus clarius apparere.”

En aquest document s’esmenta el pacte entre Jaume I i l’alcaid de Xàtiva, datat el 5 de juny de 1244 (l’any no és segur), que es troba a l’ACA, Cancelleria, pergamins de Jaume I, carpeta 106, apèndix 41). És un document fragmentari bilingüe àrab/llatí, i en les línies 2, 3, i 15 del text llatí apareix clarament la paraula “civitas”. En aquesta darrera concretament, que és la datació diu exactament:.. “*Datis in civitate Xative nonnis Juniy MCC...*”

En llatí n’hi ha almenys tres paraules per a designar la ciutat. OPPIDUM és una ciutat fortificada i envoltada de muralles, en la part alta de la qual està la ARX o fortalesa. URBS és el conjunt d’edificis de la ciutat, encara que la URBS per excel·lència és Roma. CIVITAS és el conjunt de les persones, els CIVES o ciutadans. Caldria saber a quina paraula àrab correspon la CIVITAS, que apareix al nostre document en les tres línies esmentades, potser “Alyemàa” o “Assamblea”, conjunt de ciutadans. Potser vol dir “capital” del “ALTRE REGNE”, del Xúquer a Xixona. Creiem en ambdues possibilitats, i cal assenyalar també el darrer de “Capital d’un territori”.

Malgrat haver estat utilitzat aquest títol de “Ciutat”, posteriorment desapareix de la documentació de Jaume I, segurament per a incloure el seu territori dins el Regne de València, que sols arribava fins a Cullera, com diuen molts documents, com per exemple el de 15 de juliol de 1240 (Huici, núm. 312), on s’especifica de Cullera “*quod esset situm infra fines Regni Valencie*” o el de 21 de gener de 1250, on se regula la venda de la sal de València solament “*citra Xucarum*” a la part del nord del Xúquer. També n’hi ha un altre document de 28 d’abril de 1258 (ACA, Reg. 10, fol. 61) referit a una donació a Adam de Paterna i Ramon de Mirambell de la Torre de Massalavés, que està en els límits del Regne de València, cosa que vol dir que del Xúquer avall era un altre Regne, que tenia la seua “ciutat o capital en Xàtiva:

“... si sarraceni vobis reddant Turrem de Massalavés, que est in finibus Regni Valencie”.

Aquest ALTRE REGNE apareix així esmentat en diversos llocs de la Crònica Reial, capítols 328, 350 i 360, i és diferent al Regne de València. Com açò ja ho hem explicat en altre lloc, esmentarem solament una de les tres cites:

C. 328: “*E tornam-nos-en al Regne de València, perquè era lloc e saó que Nos volíem acabar ço que haviem començat, que aitambé haguéssim tot L’ALTRE REGNE com haviem tro en Xúquer.*”

No insistirem més, però creiem que aquest és el sentit de “civitas” referit a Xàtiva, la capital de la governació “dellà de Xúquer fins al Riu de Xixona”.

3) La divisió urbana per parròquies

Per a l'estudi de la toponímia urbana històrica dividim Xàtiva d'aquesta manera:

- 1) Parròquia de Sant Pere, anomenada popularment el Mercat per tenir en ella la plaça on es feia la fira anual i el mercat dels cristians en dimarts. Acabava en la font de l'Àngel.
- 2) Parròquia de Santa Maria. La separació amb la de Santa Tecla s'ha anat corrent cap a ponent al llarg del temps.
- 3) L'antiga jueria entorn a les Santes i Sant Agustí, que s'anomena des de 1391 la Vila Nova, i acaba pertanyent a Santa Tecla.
- 4) Parròquia de Santa Tecla dins los murs.
- 5) Les Barreres o Santa Tecla fora los murs, i
- 6) El Raval de la Moreria.

4) Classificació dels topònims urbans

En un principi en molts carrers la denominació era molt imprecisa: “El carrer que va (o baixa) des de... a”. Solament n'hi ha uns quants noms fixos que són molt antics, alguns des del Repartiment, els agruparem ara per similitud de significats.

4.1 Els portals estan prou ben designats i en són 9 en la muralla, més el portal de l'Almetla, que era l'entrada a l'albacar:

4.1.1 El portal de *Concentaina*

La primera notícia que en tenim és el document de 22 de maig de 1258, en què el rei Jaume I concedeix un privilegi als veïns del barri de Sant Pere, perquè allí es faça el Mercat dels dimarts i la fira, com en temps dels sarraïns (ACA, Reg. 10, fol. 78v°):

“Volens meliorare villam Xative et specialiter illam partem, quae est ab ecclesia Sancte Marie versus PORTAM DE COCENTAYNA ET PORTAM DE VALENCIA, que propter mercatum, que erat ab ipsa parte valde remota erat quasi penitus restituta et quia in ipsa parte videlicet in placia que est prope PORTAM DE COCENTAINA melius competentius, quam in altera alia parte ville Xative mercatum potuerit celebrari.

Per Nos et omnes successores nostros statuimus in perpetuum et damus, quod in dicta placia semper decetero singulis diebus martis celebretur mercatum...”

4.1.2 El portal del *Puig*

S'anomenava així, perquè d'allí eixia el camí que anava cap a la muntanya i l'ermita del Puig, i està documentat per primera vegada en un document del rei Jaume II, datat a València el 10 de maig de 1306 (ACA, Reg. 203, fol. 161-162). Allí el rei autoritza la construcció d'uns arcs, pilars, envans i porxes en dit carrer per a la fira, i autoritza a obrir el portal, i per tant això vol dir que abans no existia. Dona també els noms dels primers “firers” de la fira de Xàtiva, que hi viuen:

“Concedimus vobis... habitantibus in parroquia Sancti Petri, quod possitis edificare in

loco in quo MERCATUM celebratur arcus, pilaria, porticus, cohuperticia et embanna... incipiat a cantone domorum Raimundi d'Alet et protendant usque ad cantonem extra domos Simonis de Canalibus fabri... et quod possitis facere aprire in muro... super Torrem Novam, quae est ante ortum Bernardi Sorribes seu ad portallum generale, et quod portale sit de petra picada cum bonis jannuis et vocetur LA PORTA DEL PUIG..."

4.1.3 El Portal de València, portal Fosc o de les Monges

Aquest portal ja apareix esmentat en el document anterior de 1258, però també està al llibre del Repartiment, en les notacions núm. 2669, 2690, 2709, i 3012 (Seguim l'edició d'Antoni Ferrando): *"prope portale, per quod itur ad Valentiam"*.

L'actual convent de Monges dominicanes de la Consolació va ésser inaugurat "en postrero dia de marzo del año 1520, y bendecido por el reverendissimo Obispo Luis Llagària, sábado víspera de Ramos", segons diu el Cronista Martín de Viciàna. A partir d'aquest moment s'anomenarà també Portal de les Monges de Consolació, i també Portal Fosc fins al segle passat que es va enderrocar. Però mai perdrà el nom de portal de València.

4.1.4 El portal de Santa Anna

Aquest portal es deia així, perquè d'ell eixia el camí carreter de Santa Anna, que travessant tota l'horta i el riu anava a eixir a l'actual cementeri de la Llosa i pujava a l'ermita de Santa Anna. Pel camí de Santa Anna se'n va anar segurament el cardenal Roderic de Borja, futur Papa, l'11 d'agost de 1473, després de la visita d'una setmana a la seua ciutat nadiua, probablement per visitar de camí l'ermita de Santa Anna i anar a la vila d'Anna, d'on era senyora sa mare Na Isabel de Borja (Sarhou, Datos, I, 207). La primera referència que tenim del portal és de l'any 1448 (ARV, Mestre Racional, 7424, fol. 397):

"Mossén Joliàn Peralada, primo un alberc situat a la Porta de Sentana, la qual possehia de herència de son pare, val 1000 sous".

Les dues referències següents són d'un forn que encara ara existeix, dels anys 1527 i 1580, de les quals esmentarem sols la primera (ARV, Clergat, Montsant 1894, fol. 9v^o):

Pere Costa, forner, un forn e casa contigua parròquia Sant Pere, en la Plaça de Sentana, apellat lo forn d'en Bossa".

4.1.5 El portal Nou o del Lleó

En època medieval s'anomenava la Porta Nova i la tenim amplament documentada almenys des de la construcció del Monestir de Santa Clara, fundat pel testament de Na Saurina d'Entença, vídua i segona muller de Roger de Llòria en 25 d'agost de 1325. Com a conseqüència d'això Jaume II va fer un privilegi el 26 de juny de 1326, en què el rei ratifica la compra d'unes terres fora els murs, vora la Porta Nova, on s'haurà de construir el convent. Aquest pergami està a l'Arxiu del Regne de València, Clergat, Santa Clara, caixa 1033, núm. 10, i està registrat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, Cancelleria, Reg. 226-227, fol. 283:

"Et dictus Jacobus de Guardia dixit se considerasse quandam trocium terre situm prope Portam Novam ville Xative extra subtus cequiam fore idoneum pro dicto monasterio erigendo et construendo".

En 1744 (AHMX, lligall núm. 2247) s'anomena ja "Portal del Lleó", per una font, que encara està però situada a la part contrària d'on estava. En moltes ciutats musulmanes és freqüent alguna porta anomenada en àrab "Al-uyun" = de les Fonts, que podria haver passat per etimologia popular a "Lleó", però en no tenir referències antigues no ho podem demostrar. La mateixa etimologia es dona a topònims àrabs com "Gibraleón", "Massalió", en el Baix Aragó de parla catalana. N'hi havia portes del Lleó en Granada, Còrdova i Almeria.

El poeta Abu-l Abbas Ahmad ben Abd Allah de Tudela, el cec, que va morir a Sevilla en 1126 diu en un poema, que tradueix Emilio Garcia Gómez ("El libro de las Banderas de los Campeones de Ibn Said Al Magribí, Barcelona 1978, pàg. 260):

"Dijo el poeta sobre un león de piedra que echaba agua por la boca,
Es un león, aunque se me fijo bien en él, he de decir que es una peña.
Parece el león de los cielos, que arroja por su boca la Vía Láctea".

El portal del Lleó es va desmuntar en 1908, amb gran protesta de la premsa de l'època.

4.1.6 El portal de la Ferreria, dels Estudis o de Sant Francesc.

El nom de la Ferreria que li atorga Viciano, III, 330, en 1535, potser es devia a la seua activitat referent als ferrers. Potser l'haurém d'identificar també amb la Plaça dels Cànters de què parla el Repartiment, núm. 2658, i era una de les tres més importants juntament amb la plaça de Sant Pere i amb la dels Banys. Des del mateix repartiment tenia al costat el futur convent dels franciscans, i per tant molt prompte s'anomenà Portal de Sant Francesc.

Repartiment núm. 2569 i 3008, solament transcrivim el segon:

"Fratribus minoribus: spatium terre ante murum Xative sicut afrontatur in honore Petri de Basco et tribus viis publicis ad edificandum monasterium".

En algun moment s'anomenà dels Estudis, perquè hi regentaven els franciscans uns Estudis, sufragats per l'Ajuntament. Així en ARV, Clergat, lligall 383, caixa 1031, núm. 5, hem trobat unes notes extretes del Manual de Consells de la ciutat de 1550-1599, que diuen:

"Hoja 365, Año 1555, los jurados nombraron para la càtedra de Filosofia al R.P.F. Bautista Cullà del Orden de S. Francisco en salario de 25 libras.

"Hoja 342, año 1588, Licencia donada al Convent de Sant Frances per a pendre el trànsit de la muralla.

Hoxa 353 de l'index, año 1883, Nominació de Catedràtic de Lògica a mestre Ferrando Chaurí, frare de S, Francés".

Però aquesta funció d'ensenyament ja la feien els franciscans, com demostra el Manual de Consells de 1379, en 28 de maig, els jurats anomenen a mestre Tomàs Biota, framenor, mestre de gramàtica per tres anys més dels tres anys que ja havia complit a satisfacció de tots (Alfred Boluda, Els Manual de Consells de 1376 a 1380, 1999, pàg. 141).

4.1.7 El portal dels Banys

Està esmentat ja al Llibre del Repartiment, núm. 2658:

"... usque ad portam balneorum, que contiguatur tinturerie".

I núm. 2678: *"prope plateam balneorum".*

I en l'any 1441 (ARV, Clergat, Seu, 2573, fol. 190):

“En Marc Català... un alberc... parròquia Santa Tecla, lo qual és prop la porta dels Banys”.

En l'any 1839 s'hi trobava el Molí de les Barreres (ARV, Propiedades antiguas, lligall 591)

4.1.8 El portal de Santa Tecla o dels jueus

Apareix esmentat en un document reial de 23 de juny 1276 (ACA, reg. 38, fol. 34v^o), i estava situat vora la parròquia del mateix nom, que fou enderrocada en 1913, i de la qual sols queda el campanar:

“Infans Petrus confirmamus... tibi Guillermo de Colle, vicino Xative et tuis in perpetuum illam turrem... apud portam que vocatur de Santa Tecla.”

4.1.9 Portal de Sant Jordi o de la Galera

Possiblement deu el nom de Sant Jordi a l'Orde de Sant Jordi d'Alfama, que després es va fusionar amb la de Montesa i ací devia tenir alguna possessió o en la veïna església de Santa Tecla. El tenim documentat per primera vegada l'any 1426 (ARV, La Seu, llibre 3029, fol. 14):

“Na Francisca, muller quondam d'en Pere Ortiz, unes cases dins los murs en la parròquia de Santa Tecla damunt lo abeurador de Sant Jordi... e ab carrera pública davant lo mur.”

I en l'any 1447 (ARV, Clergat 2412, fol. 101):

“En Pere Johan, moliner... un alberc dins los murs... a la porta de Sant Jordi”.

Encara s'anomenava així en 1662, però a partir d'aquest moment es popularitza la “Galera”, per la torre amb presó de dones que hi havia.

4.1.10 El Portal de l'Almetla

Era la porta interior d'accés a l'Albacar, situada sota l'ermita de les Santes i vora el barranc que separa la zona de Sant Feliu de les Santes, com es veu en el dibuix de 1564 de l'holandés Wiyngaerde. Segurament s'hi trobava la torre, prop de l'escala del mur de l'Algefria o Aljaferia des de la qual els cristians feien harca sobre els jueus el divendres sant, cosa que prohibeix el rei en Jaume el 25 d'abril de 1268 (ACA, Reg. 15, fol. 95v^o):

“Mandamus vobis quatenus de cetero, visis literis, custodiatis omnes et singulos judeos Xative... in die Veneris Sancti... faciatis claudi turrem illam que se tenet cum coemeterio judeorum Xative et est prope scalam muri Algefrie.”

Però la primera vegada que el veiem anomenat Portal de l'Almetla és l'any 1704, parlant d'un hort que era dels agustins i antigament de la jueria (ARV, Clergat, 1429, fol. 152 i 263, i 1437, fol. 172):

“Mitja fanecada, que antigament solia ser hort tancat de paret, ... dins los murs, a la costa del castell, lo qual està unit a la ermita de les Santes i ans convent de Sent Salvador, afronta ab carrer que es va a la ermita de Sent Feliu, i ab parets de la ermita de les Santes, que circueixen l'hort de dita ermita per lo barranc de Montsant, i a la part de dalt al bancal de garrofers vells de dit convent, en lo qual troç censit es juga a les birles, que serà mitja fanecada poc més o menys, ab camí per lo qual se va del portal de la Almetla a la ermita de Sant Feliu a dos parts, ab paret de la ermita de les Santes, que solia ser

refetor del convent de Sant Salvador i al present hort de les Santes, paret en mig... antigament jugaven a les birles i argolla."

4.2 Els noms de les institucions

Un segon grup el formen els topònims que prenen el nom de les institucions públiques com la Sala del Consell o les Corts. La plaça de les Corts on es trobava la cort del Governador delà de Xúquer, la Cort del Justícia, o del Batle i la Sala del Consell estava situada entre la Corretgeria ampla i els escalons per on es baixa a la Plaça de les Cols, actual mercat de verdures. Apareix esmentada en 1426 (ARV, Clergat, la Seu, 1029, fol. 59):

"Angela de Gallac... cases que solien ser de mossén Ferrando Monyoz, contigües a les cases del Consell de la Ciutat, afronten ab lo alberc d'en Pere Gallac, prevere e ab carrera pública e ab lo Fossar".

Aquest document pareix confirmar que el fossar de la Seu devia ser l'actual carrer Noguera, baix de l'actual campanar de la Seu.

Anys 1527 (ARV, clergat, Montsant, 1894, fol. 50vº i passim):

"Mossén Francés Sala, canonge... una casa i taula de carnisseria, situada en la Plaça de les Corts... segons que afront ab la CORT DE LA GOVERNACIÓ, ab casa de la vidua de mossén Gaspar Fons quondam cavaller, ab atzucac e ab dita plaça de les Corts."

4.3 L'activitat

Dins d'aquest grup trobaríem topònims com Ventres (on es netejaven els ventres del porc per a fer les botifarres), Canters, Caldereria, Argenteria, Plaça de les Cols, Plaça de la Fira, Carnisseria, Peixcateria, Nevateria vella, Hostals, Bordell, Corretgeria.

Posarem com a exemple aquest darrer Carrer de la Corretgeria, que tenia dues parts, ampla i estreta, i que apareix en el llibre del Repartiment núm. 2572, i en un Privilegi del rei Joan I de 21 d'abril de 1394 sobre els corretgers i blanquers (ACA, reg. 2009, fol. 41), que inclou un privilegi originari del rei en Jaume de 25 de maig de 1249. En el repartiment, que ha de ser de 25 de juny de 1248 els beneficiaris dels obradors de corretgeria són 27 repobladors, i en la segona data de l'any següent són 43 beneficiaris, dels quals sols en coincideixen 3 i un d'ells amb dubtes, Domènec de Montsó, Ramon d'Alfaro i potser Bernat de Palau. No sabem si les dos donacions són diferents entre elles, o la segona substitueix a la primera d'uns beneficiaris, que no en prendrien possessió. La comparació dels dos documents mereix un estudi detingut, que s'ha de comparar també amb altres llistats de corretgers de 1447 i 1468, que en serien els descendents o nous compradors:

"... damus unicuique vestrum operatorium in Xativa ad usum çabaterie in via qua itur apud Sanctam Mariam, damus etiam vobis adoberias de correis ad officium predicti..."

4.4 Els llinatges de cavallers, notaris o llauradors propietaris

En aquest cas tenim llinatges, la majoria dins la part enmurallada, com Benlloc, Caldes, Abril, Auger, Bosch, Riberes, Bruns, Siurana, Terol, Moncada, Aparici, En Gai, Tomàs,

Vallés i abans batle Martorell, Llistons, Sanchis, Peris, Bellver, Maluenda, Alós, Perpinyà o Cebrià.

Comentarem solament el carrer més important dels cavallers, que és el Carrer Moncada, i que sabem que en època musulmana s'anomenava "carrer Major d'Aziz", que probablement es refereix a Abú Bakr Abd al Aziz, rei de València de 1021 a 1061, fill de Sançol i net d'Almansur. Alguns caps amiris de València, havent rebutjat la sobirania de Labid de Tortosa, el proclamaren rei a Xàtiva, després de la caiguda del califat de Còrdova. Construï l'Almúnia de València i també podria ser l'"Hort de l'Almúnia", que estava al nord de les Barreres i la Moreria de Xàtiva (Huici, Historia musulmana de Valencia, vol. I, p. 165 ss i 181). El nom del carrer està documentat en la donació del Repartiment 3013, que el rei fa a Guillem de Montcada, alcaid del castell, del qual pren després el nom:

"Guillelmo de Montecateno: domos in via majori de Aziza, que fuerunt de Ali Abenhacap et reallum de Alforre matre alcaydi Abohomar juxta reallum nostrum et unam jovatam vinearum".

El Real, que tenia el Rei al costat del de Alforra era probablement "l'hort de l'Almúnia", que està després molt documentat durant el segle XIV, i que estava en l'actual Barri de la Palmera o barri del Nord-oest. Guillem de Montcada era d'una important família catalana, senyor de Tortosa i de la Baronia de Fraga. Casat amb Alamanda de Querol i després amb Margarida de Narbona. Participa en la conquesta de Mallorca, on morí son pare, any 1229, i en la de la ciutat de València, 1238. Va estar present al setge de Xàtiva i de Biar i al tractat d'Almirra (1244-1245). Baró de Fraga en 1255, va participar en la batalla de Llutxent en juliol de 1276, on fou malferit, però pogué escapar, no així el seu germà Pere, que caigué presoner. Morí en 1278, dos anys després que el rei en Jaume. Apareix sovint en la Crònica Reial. Pere va morir en 1284. Els dos germans Guillem i Pere foren successivament alcaids del castell de Xàtiva. El seu llinatge venia de la vila de Montcada, situada al Vallés Oriental.

4.5 Les fonts i algun forn

Xàtiva tenia una magnífica xarxa de distribució d'aigua potable, pionera en la seua època, a partir dels naixements de Bellús i Santa. I per tant era un tòpic literari elogiar la ciutat per les seues mil fonts. Així el dramaturg de Guadix, Mira de Amescua, en la seua obra "El Esclavo del Demonio", publicada en 1612, quan fa l'elogi de diverses ciutats diu:

409) Pudiera don Gil pintarte
la ciudad que fué mi patria;
de quien salí desterrado
por siglos y edades largas.
No te ofrezco esta ciudad,
que para mí está muy alta,
esta te ofrezco que tengo
cual si fuera imaginada,
La grandeza de París,
de Zaragoza las casas

- 424) y las calles de Florencia
con igualdad, limpias y anchas;
celo y suelo de Madrid,
vega y huertas de Granada,
rica lonja de Sevilla,
de Játiva fuentes claras,
los jardines de Valencia,
escuelas de Salamanca,
y de Nápoles las vistas
que alegran el gusto y alma;
de Lisboa el ancho rio
que cuando el tributo paga
al mar, parece que lleva
no tributo, mas batalla.
De Valladolid la rica
las salidas, porque agradan
diversamente los ojos,
prados, campos, montes y agua.
El gobierno de Venecia,
de Moscovia las murallas;
solo faltarán los templos
440) que hay en la Corte Romana.”

Era per tant una referència molt freqüent la situació de les diferents fonts públiques (reials es deien), que juntament amb les privades de convents, palaus i cases, si no arribaven a 1.000, poc faltaria. Així tenim “Carrer de la Font”, Font de Siurana, Font de Aguilar, Font de Frígola, Font de Terol, a la parròquia de Sant Pere. Font del Lleó, Font de Santa Llúcia o de la Trinitat, Font de l’Àngel, Font de Sant Vicent o dels Capellans, a la Parròquia de Santa Maria. Font d’Alós, Bassa de les Barreres, la font de Sant Jaume, La Font Trencada, La Font Alta, Font de Sant Joan o Font dels Sants de la Pedra, en la Parròquia de Santa Tecla i el Raval. Posarem un sol exemple.

Carrer de la Font de l’Àngel:

Aquesta font que encara existeix enfront del carrer En Gay en les ordenances de les sèquies i altra documentació foral era el límit clar entre les parròquies de Sant Pere i Santa Maria. Estava dedicada a l’Àngel Custodi, protector de les ciutats i viles reials, i per tant del braç reial de les Corts Valencianes, com està representat en el retaule de la Sala Capitular de l’Ajuntament d’Alzira del segle XVI, i en la Sala de Corts i en la capella del Palau de la Generalitat de València cap a l’any 1550, portant una magnífica senyera dels quatre pals sense blau (videtur, Pere Ma. Orts, *Història de la Senyera al País Valencià*, 1979, pàg. 142 i 162 i següents). L’església llatina celebra la festa el 2 d’octubre, com en Catalunya, però a València es feia a primers de juliol. Com és sabut les Corts del Regne de València tenien tres braços, el militar o noble, el patró del qual era Sant Jordi, l’eclesiàstic, la patrona del qual era Santa Maria, i el Reial o de les ciutats i viles reials, el patró del qual era l’Àngel Custodi. Així està representat com hem dit en l’oratori del saló de Corts del Palau de la Generalitat de València, que és un tríptic de Joan de Sarinyena de 1607. Però la festa està documentada ja en la ciutat de València en el Manual de consells des de 1395 segons

explica el xatívi Jaume Villanueva (Viaje Literario, 1802, II, pàg. 1-4), però se celebrava “El Domingo después de la Octava de los apóstoles San Pedro y San Pablo”, o siga a primers de juliol, que és la data que ha conservat encara una altra ciutat reial de la Corona d’Aragó, Terol. En efecte la ciutat de Terol, que a més va rebre el seu títol de Ciutat en 1347, el mateix any i pel mateix motiu que Xàtiva, la fidelitat en la guerra de la Unió, celebra en aquesta data de juliol la “Fiesta de la Vaquilla del Ángel”. Segurament Xàtiva també ho celebraria en aquesta data.

Cal recordar també que Vicent Boix (València topogràfica, 1862, pàg. 68) diu que la plaça de l’Àngel de València devia el nom a un hostel amb una imatge de l’Àngel damunt del portal que datava del 1400, prop la muralla romana. I així mateix a Barcelona està encara el Portal de l’Àngel, on a primers d’octubre, data oficial de la festa llatina, es feia una fira de venda de magranes, segons el Costumari Català de Joan Amades (vol. V, 428). En el cas de Xàtiva també hi podia haver hagut algun antic hostel prop del portal de Santa Anna, protegint l’entrada a la ciutat. Segons Almarche (Goigs valencians, 1917, pàg. 17), els xiquets que acompanyaven als Àngels en la seua festa recitaven aquestos versos:

*“Àngel Custodi de Déu infinit,
 guardeu la Ciutat de dia i de nit
 per a que no entre lo mal esperit”.*

La referència més antiga de la font i del carrer a Xàtiva és de l’any 1552 (ARV, Clergat, La Seu, 1448, fol. 173 i 188):

“Gaspar Costa... quandam domum in vico dicto de la Font del Àngel... cum adzucaco, per quem intratur ad furnum dicti de Gasparis Costa”.

En unes ordenances de la sèquia de la Llosa de 10 de maig de 1650, les fonts de l’Àngel i de Sant Jaume divideixen la ciutat en tres barris (AHMX, Sèquies, lligall 2010):

“Capítol XXVII. Item estatuhim e ordenam que ningú de la Font del Àngel enllà devés lo Mercat ni de la Font de Sant Jaume enllà devés la Argenteria no puixa eixir ningú sequier, perque és gran dany per a partir l’aigua de la jornada de la fila del sequier, i es podrien seguir algunes qüestions, per ço, que aquells estàn més abundosos d’aygua i es volen burlar i riure’s dels que allí van a demanar aygua e per llevar eixos abusos es fa lo dit capítol.”

El forn de Na Pinyola.

Els forns eren també uns llocs de reunió i de referència dels veïns, i en menor grau les almàsseres. De tots ens ha quedat encara en la toponímia el forn de Na Pinyola situat a l’entrada del Raval, vora una torre i una porta del Raval. En els comptes antics del Raval es parla de dos forns el major i el menor, potser el major era l’actual “Forn del Raval” situat cèntricament en la Plaça del Raval, i potser aquest era l’anomenat forn menor. I ací estem parlant d’un personatge popular, que es passaria la vida treballant i ha deixat rastre en la toponímia, possiblement era un morisc convers.

La primera notícia és de l’any 1563 (ARV, 3014, fol. 225vº):

“Mestre Miquel Valls... 30 sol. per les cases de Pinyol en la Plaça de Sant Jaume, que alinda per un costat en la de Vicent Ivañez, a l’altre en casa y forn de Pinyol.”

Any 1647 (ARV, Caixa 1692/ núm. 1):

“Miquel Eroles, forner... un corral extra menia in parrochia Sanctae Teclae, in vico del Forn de Pinyol, que puja des de la plaça i font de Sant Jaume al convent de Caputxins.”

El propietari d'aquell forn era Francesc Pinyol, que encara vivia en 1660 i tenia “terra en Meses, tanda del dimarts, sèquia jussana “(ARV, Clergat 1433, fol. 238). Sabem que va fer testament el 21 de març 1662, en favor de sa muller Magdalena López, que és evidentment Na Pinyola, segons una anotació al marge de la referència esmentada supra de l'any 1563.

Aquesta senyora ja apareix en 1671 com a propietària d'unes terres (ARV, Clergat 1814, fol. 61):

“Magdalena López, viuda de Pinyol... 6 fanecades partida Horta dels Moros... confronta amb D. Francisco Sanç de la Llosa, Lluc Fuster cirurgià, Gaspar Jordà, mercader, ab sèquia i camí de Castella.”

Cunyat seu podria ser Jaume Pinyol, que en 1687 (ARV, Deliberaciones patrimoniales, núm. 313, fol. 340, censos del Raval de Xàtiva) pagava per 10 fanecades en l'Horta dels Moros migerament 4 lliures. Ja és significatiu que tingueren possessions en la zona de l'horta dels moriscos expulsats.

Any 1697 (ARV, Clero, 1440, fol. 253):

“Jusep Guerola, casa parroquia Santa Tecla en lo carrer de Aragonés, confrontada en la de Batiste Iborra, i la de Pere Martínez, sucrer, que va al forn de Pinyol, derrocada en 1723.”

El mateix any 1697 i següents (ARV, Clergat 1442, fol. 64 i 111):

“D. Félix Ros y Montoro, cabiscol i canonge, 252 sol. solar i hort situat en les Barreres, en lo carrer dit de Na Pinyola, any 1716, de una fanecada i mitja, té un viver i dret d'aigua de la Font Santa per a regar, censida a la Confraria de Nostra Senyora de l'Hospital, féu testament en 1735.”

“Félix Abad, any 1697, casa en el carrer Forn de Na Pinyola”.

Encara existeix el forn i el carrer conserva aquest topònim.

4.6) Alguna particularitat descriptiva

Dins aquesta categoria podem incloure topònims com Albereda, Arrapades, Graons de la Seu, Carrer de l'Ambut, Campanari, casa de les Farges, plaça de l'Om, carrer Blanc, etc.

El carrer de les Arrapades no sabem quin serà el seu origen, però encara existeix amb aquest nom i és un dels més antics. És un carreró en forma de L, que ja apareix esmentat l'any 1426, i devia tenir gran importància comercial (ARV, Clergat, La Seu, 1193, fol. 20, 26 i 27)):

“Francesc Feliu... sobre un alberc dins los murs de Xàtiva en la parroquia de Santa Tecla en lo carrer de les Arrapades, segons que afronta ab cases dels hereus de n'Antoni Vicent i ab cases d'en Guillem Camarasa... e ab cases de n'Antoni Satorre.”

Any 1552 (ARV, Clergat 1448, fol. 183)

“Francés Tallada... quemdam palauet et cameram sue domus, quam habet intra moenia in parrochia Sancte Teclae in vico dicto Hospitalis Sancti Michaelis... cum vico per quem itur ex dicto vico hospitalis Sancti Micaelis ad vicum antiquitus dictum de les Arrapades.”

Any 1662 (ARV, Clergat 1464, fol. 139)

“Francés Rodriguez... casa parròquia Santa Tecla en lo carrer dit del Portal dels Banys... ab carrer per lo qual se munta de dit carrer dels Banys al carrer dit de les Arrapades, ab casa de Paula Xixena, viuda de Geroni Soler, dit carrer dels Banys en mig, i a les espatles ab almàssera d’Agostí Macip, llaurador.”

Any 1687 (ARV, clergat 1433, fol. 165):

“Josep Bonfill, Jusep Estrela... casa dins los murs parroquia Santa Tecla en lo carrer de les Arrapades... ab casa eo forn dit de Rodriguez, carreró en mig, ab almàssera dita dels Macips... ab mossén Joan Batiste Borrell, prevere i ab Frances Fons notari.”

4.7 Carrers amb indicacions religioses, esglésies, convents o capelletes de sants de la cantonada

Són naturalment les més abundants i les hem deixades per al final. Xàtiva medieval tenia tres parròquies, Sant Pere, Santa Maria i Santa Tecla, i 11 convents, que han deixat naturalment vestigi toponímic: La Mercé, Sant Francesc, Santa Clara, la Trinitat, Sant Onofre, Sant Domènec, la Consolació, Sant Agustí, Caputxins, Montsant i el Carme. Exercien la seua influència en els carrers veïns al barri corresponent i es repartien per zones els pobles del terme particular i general de la ciutat, per a evitar interferències, que molt sovint es produïen.

Així un carreró com Sant Ramon Nonat està vora el convent de la Mercé, i un carrer com Sant Tomàs de Villanueva, arquebisbe i frare agustí, està vora el convent de Sant Agustí. La dedicació d’un sant també varia al llarg del temps. La sinagoga jueva és primer ermita de Sant Salvador i després les Santes. Sant Sebastià passa a dir-se Sant Agustí. Sant Miquel no desapareix, però comparteix títol amb la Mare de Déu de la Mercé. Del fossar de Santa Maria s’ha perdut la memòria, que devia estar a l’actual carrer Noguera, però del fossar dels Jueus encara es conserva el record en el Carrer de les Ànimes. Contràriament al que hom podria suposar alguns noms de capelletes de sants no són molt antics, ja que segurament comencen a partir de devocions que s’introdueixen en el Barroc: així l’actual carrer de Sant Cristòfol és anomenat abans de 1662, carrer de la Costa. Posarem com a exemple ara la plaça de Sant Agustí, abans Sant Sebastià, i abans jueria.

La jueria va desaparèixer com a tal en 1391, encara que durant el segle següent hi viuen alguns jueus i conversos fins a l’expulsió de 1492. Durant el segle XV encara es conserva la memòria de la jueria, així en 1468 tenim (ARV, Clergat, La Seu 1431, fol. 111):

“Joan Codina... quoddam alberguet situm intus menia civitatis Xative in parrochia Sante Teclae et in JUDIRIA ipsius civitatis, prout confrontatur cum hospicio Joanis Joan duabus partibus, cum alio hospicio ipsius Joanis Codina et cum via publica, quod alberguet emit a Joane Vich, carnifice”.

L’any 1518 sembla que comença a construir-se l’església de Sant Sebastià dels Escrivans o notaris, i d’això en tenim referència en ARV, Clergat, Montsant, 1894, fol. 181, ja que el carrer on es construïa era anomenat “in vico dels scrivans”. Ibidem fol. 183 hom esmenta “Platea dicta de Martí Joan”. Aquest personatge havia estat sotsalcaid del castell. Ibidem fol. 347, “carrer major de Sant Sebastià”

Des de l’any 1563 fins a 1696, en aquesta època ja trobem una vacil·lació, sant Agustí està a punt de suplir a sant Sebastià (ARV, Clergat 1430, fol. 179):